

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ¹⁾

ՀԻՆԳ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԼ ԼԱՄՊՌԵՆՏԻ

Հակառակ այս բոլոր լարուած ձգտումների ստեղծւում է մի նոր հոգեկան կեանք լի ներքին հաւասարացումներով. գոյութեան կարեւոր խնդիրներում. հիպնոսացում և փոխադարձ ազդեցութիւն: Սետադէմ բնաւորութիւնների համար առաջ է գալի ժառանգուածի, հնի արժէքը անդիմադրելի զօրութիւնով և սրան հակաիշուող մի ուժեղ բնաւորութիւն չկար: Եկեղեցական և քաղաքական աւատականութիւնը շուայտութիւններ են կատարում. նահապետական անհամբերատարութեան կից երեւան է գալի թթու ազգասիրութեան անհամբերատարութիւնը: Սակայն այն անհատները, որոնց բնաւորութիւնը դէպի առաջ, դէպի նոր տպաւորութիւնների արժէքն է ձգտում, նայելով իրենց ստեղծագործող յոյժի թուլութեանը կամ ուժեղութեանը, ցոյց են տալի ժամանակի յատկանիշ, բնորոշ գծերը: Մի քանիսը զգում են իրանց մէջ չափից դուրս մղումն ամեն ինչ ժխտելու, քայքայելու, վերադնահատելու. ժամանակաշրջանը սկսւում է յուստեսութեամբ, որի խիստ ներգործութիւնը յատկապէս երերուն, ստեղծագործող բնաւորութիւնների գործունէութեան մէջ երեւալով, նրանց գոյութեանը վերջ դրեց, ինչպէս օրինակ Նիցշէն և որոշ մտքով նրան լրացնող նրա տիպիկ բախտը: Այս հեշտութեամբ համեստութեան սահմանը անցնող և գերմարդ երեւակայող ստեղծագործութիւնների շրջանում ժխտման կարիքը հէնց իբրեւ առաջին նշան հանդէս է բերում մեծ դառնալու ցնորքը և ձգտումն դէպի դրականը: Հեշտութեամբ զարգանում է օրհասական նորաբանութիւնը, նորի հրա-

շաղի պաշտամունքը իբրև ըստ ինքեան նպատակ։ Յատկապէս դիւրագործման սկզբնական շրջանում «սենսացիօն» խօսքը մօտայի արտայայտութիւն է դառնում. սրտ առաջընթացութեան դէպքում երևում են հոգեհարցութիւնը, հրաշագործութիւնը, միստիկական պաշտամունքը և սատանայի երկրպագութիւնը։ Ուր որ նորարանութիւնը և բացասումը միանում են, այնտեղ տեսնում ենք զոռելի, փթածի, անբնականի պաշտամունքը և հակումն դէպի հոգեկան անբարոյականութիւնը*), մի բան, որը ժամանակից առաջ եզոդ տպաւորիչ գրականութեան խոշոր մասի համար, մանաւանդ կին գրողների համար, բնորոշ դիժ է։

Ստեղծագործութեան ինքնահիպնոսութեան հետ կայ պարզ հիպնոսացում տպաւորիչ են կոյր պատրաստակամ հետեւողութիւն ամբօխի։ Այստեղ առաջ է գալի մի ճշմարիտ զգացմունքի ու կամքի ինքնաշարժ գրութիւն. կուսակցական լինելը և հերոսի պաշտամունքը, այլ և սրանցից առաջ եկած տենչը և ինքնուրոյն անձնաւորութիւններին հալածելը սովորական դարձաւ։

Շնորհիւ այս երեւոյթների անհատի սօցիալ-հոգեկան կապը տուժում է. սրանց ընդհանուր գործունէութեան համար վաղուց եղած հրամայական պահանջները միանգամայն մերժւում են իբրև այլևս անգործադրելիներ։ Նախկին կրօնական և բարոյական իդէալները տուժում են այս ընդհարումից. պատրաստի եսականութեան խիստ սանձահարումն է տեղի ունենում տրնտեսական ազատ մրցութեան նշանաբանի անուան տակ մինչև սարսափելի աստիճանը և ոյժի քաղաքագիտութեան դիմակի տակ քաղաքականապէս իշխում է ոչ միայն ժողովուրդների ոյժերի լարման միտումների, այլև դիտութեան, խելքի ու խղճի վրայ։

Արդեօք աններդաշնակութեան այս բոլոր ծեւերը նախկին սօցիալ-հոգեբանական գրութեան տեղը ամբողջովին զրաւեցի՞ն։ Արդեօք առանց դիմադարձ ոյժերի մնացին, որոնք նրանց աղ-դեցութեան մի մասը իսկոյն հեռացրին, գուցէ և թոյլ չտուին,

*) Համեմատել ռուսական ժամանակակից գրողներին. որ աստիճան բնորոշ երևոյթ է։ Թարգմ.

որ հանդէս դան: Արդեօք այն դրութիւնը, որ մինչև այժմ նրկարադրեցի, այսպէս մութ, խառնիխուռն ձեերով վերջնականապէս զոյութիւն է ունեցել:

Այս հարցերին պէտք է վճռական բացասական պատասխան տալ: Աններդաշնակութեան ժամանակ հէնց իսկոյն սկսուեց մի նոր կադմակերպութեան գործունէութիւն, հէնց այս աններդաշնակի տարրերը, մի այլ կողմից նայած խնդրին, դրական են դաստառուում և ընդունում են ստեղծագործութեան ընթացքը: Երևակայութեան գործունէութեան աններդաշնակութիւնից 19-րդ դարու վերջին տասնամեակներում չէ՞ արդեօք ծագել մի նոր, բարձր, տպաւորիչ նատուրալիզմ, նախկին կամքի կապակցութիւնների աններդաշնակութիւնից չէ եղել նոր տրնտեսական կեանքը և առաջներումը անյայտ ազգային և համաշխարհային քաղաքագիտութեան համակարգութիւնը:

Այդտեղից էլ դուրս է գալի ժողովող, պարզաբանող և կառուցանող մի աշխատանք: Սօցիալական հողին մտածում է իւր կեանքի միջուկի մասին, նա փնտրում է չլսուած քանակութեամբ առաջ եկող երևոյթների հոսանքում մի յենակէտ. նրա ծրգումանը ընդդիմանում է հազարաւորների և տասնեակ հազարաւորների կամքը, գուցէ և այս հէնց իրենից էլ ծագում է: Շարժումը տանում է դէպի մի նոր գերիշխող, մի նոր կենացադակարգ: Տեսնում ենք ինչպէս այս շարժումը, որը 1890-ին պարզ հանդէս է գալի, քայլ առ քայլ հող է ձեռք բերում:

Երևակայութեան գործունէութիւնը այս դէպքում էլ առաջապահ գունդն է, ուստի այստեղ նրա երևոյթները կրկին յատկապէս պարզ և բնորոշ են: Զեակերպող արուեստում և բանաստեղծութեան մէջ արտաքին աշխարհը արտայայտելու խնդրում հասան չլսուած շնորհալիութեան, լետոյ սկսեցին նոր ներքին աշխարհի, մեծ մասամբ նեարդային կողմը արտայայտել: Երբ այսպիսի գործնական հոգեբանութեան, կարելի է ասել նեարդաբանութեան են հետևում, որոշ հայեցակէտը լետ է մղուում: Հոգին, որ մինչև այդ ինքնադիտողութեան նիւթ էր, նկատուում է իրրև առարկայական դիտողութեան մի առարկայ. հետզհետէ դարձաւ մի դիտող իր սեփական հայեացքների և լիւր

բնոյթը կնքեց առարկայական դիտողութեան վրայ: Երբ այս դէպքում առաջին անգամ պէտք է ինքն իրեն կիսէր, նրա ներքինը արտայայտուեց յանձին իսկական անձնաւորութեան ուժեղ շեշտման: Կրկին առաջ եկաւ այն ուժեղ տրթէքը, որին Վուսկը իւր հոգեբանութեան մէջ տպւեցնեց պոյլա է (պարզ դիտակցութիւն) ասում: այստեղ առաջ եկան նոր գերիշխող յոյժերի սկզբնաւորութիւններ: Սրանք սկզբում բնականաբար կասկածոտ ու հանդարտ էին. բնական նկարագրութիւններին կեանք տուողը անհատական տրամադրութիւնն էր. քնարերգութիւնը իւր ընթացքում հանդարտ էր. երաժշտական մի փոքր մաս էլ աղմկեց նրա շուրջը և ներսը: Երևացին այլաբանական նկարչութեան և քնարերգութեան, հեքիաթների ու երազների դրամաների, ցրնորարեր, կախարդող թատերական ներկայացումների ժամանակները:

Այս դեռ բաւական չէ: Արդէն շատ վաղուց մեծ, եզակի արուեստաւորները, մեծ մասամբ նրանք, որոնք յատկապէս անցման ժամանակ, եթէ ոչ նոյն իսկ առաջ նոր շրջանի հոգեկան դրութիւնը նախադուշակել էին, ուրանալով այս նորը՝ դարգացրին անհատական ոճը. սրանցից կարելի է թուել՝ Բիցիուսին և Լուզիլիզին, չերեյին և Անցենդուբերին, Ֆեօէրբախին և Բէօկլինին, Թօմաին և Կլինգէրին: Սրանց ժամանակը հարուստ էր. արդէն 80-ական թուականներին ճանաչուեցին, իսկ 90-ականներում յաղթանակ էին տօնում: Յանձին այս արուեստաւորներին լրացում էին տեսնում բոլորի տենչերը, տենչ դէպի նոր, ամբողջական, նոր կուլտուրայի տարրերը վարպետող անձնաւորութիւնը, տենչ դէպի անհատական գերիշխումների, նոր ժամանակի փրփրացող քաօսը:

Հազարաւոր սրտերի համար այս տենչը դարձաւ սօցիալ-հոգեկան փոփոխութիւն: Ոչ թէ յատուկ և ինքն իւր մէջ արմատացած անձաւորութիւնը, այլ մի նոր բարոյականութեան, նոր աշխարհայեացքի, նոր կրօնի ամբողջութիւնը դարձաւ ժամանակի տենչը. այս բոլորը երևան եկան բանաստեղծութեան երբէք չգործադրուած ձևերում: Սա մի կատարեալ դարձ է դէպի նոր գերիշխող յոյժ փնտրելը. այս բանը բնորոշ է վերջին

հնգամեակի վերաբերմամբ, ծեակերպող արուեստի ու նոր բանաստեղծական իղիալիզմի նոր ոճի սկզբնաւորութիւնն է:

Գիտութիւնը իւր համար բաց է արել մի հանապարհ, որը հետեւում է երեակայութեան ընթացքին և պատրաստ է միշտ նրանով զնալ աւելի ևս վստահօրէն: չէնց բնական գիտութիւններում, որոնք երկու դարի ընթացքում բնութեան բոլոր երեւոյթների վերաբերմամբ գործադրելի փայլուն օրէնքը գտան, էներգիան պահպանւում է և այսպիսով հմայած են պահւում նրա հիմունքները, ամեն տեսակ աններդաշնակութիւնից զերծ: Նոր շրջանում սակայն խորադնին հետազոտող միտքը գտաւ դէպքեր, որոնք ըստ երևոյթին այս օրէնքին չէին համապատասխանում. ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, էներգիայի նորագոյն ուսման մէջ մի նոր, այլևս ոչ զուտ մեքենայական համադրութիւն էին ուղղում փնտրել:

Այս ժամանակում հասկանալիօրէն մեծ հոգեկան փոփոխութիւնների մէջ առաջին տեղը բռնում են հոգեկան գիտութիւնները: Այստեղ վճռականօրէն մի լետադարձ շարժում սկսեց ընդդէմ վերջին տասնամեակների անժրագիր, անհատական հետազոտութեան. մի հետազոտութիւն, որը միայն հետազոտութեան համար էր: Պահանջ կար, երևոյթները վերլուծել բարձր հայեցակէտով. այսպիսով հասան մեթոդի այն ամենաէական պահանջին, որ հոգեկան կեանքի երևոյթներում, ներքին, հոգեբանական երևոյթները այնպէս պարզաբանուին, որ սրանց համադրելը և մի ընդհանուր օրէնքի տակ դնելը հնարաւոր լինի. արդեօք այդ օրէնքը հոգեկան մեխանիկայի, թէ հոգեկան զարգացման ուսման, թէ կենսաբանութեան օրէնք կլինի, այդ միւլենոյն է: Այս պահանջը հոգեկան գիտութիւնների մղմանը օրէցօր աւելի որոշութիւն է տալի. այս նպատակի իրադործման դէպքում նշան կայ, որ հակառակ վերջին ժամանակի կտոր կրտոր աշխատանքի մի նոր համադրութիւն է սկսուելու:

Երբ այսպիսով երեակայութեան ու բանականութեան գործունէութիւնը նոր գրգիռների ծովում սեփական ցուցմունքների շնորհիւ շատ արդարացի դէպի նոր գերիշխող ոլտերի սկզբնաւորութիւնը դիմեց, այսպիսով ուժեղացրին անմիջապէս

զգացմունքի ու կամքի գործունէութիւնը ևս: Այստեղ էլ մարդ ինքն իրեն հաւաքեց, անհատական նպատակները աւելի պարզ ու համեստ դարձան. դերմարդկային բարոյական պահանջները ի կատար ածելու համար եղած բռնկումներին լետոյ աւելի պարզ ու բոլորովին ժամանակակից պահանջներ դրուեցին անհատի, պետութեան ու հասարակութեան առաջ: Նորից երևան եկան բարոյական հոսանքներ, մեծ, արտուստական նպատակներով, որոնց ղէնքն է համամարդկային խաղաղութեան հոսանքը. այսպէս ասած սօցիալ-անցումապետական միտքը կրթութեամբ շրջաններում դարձաւ կեանքի պահանջ. առաքինութիւնը այլևս չէր նկատուում իբր փարթամութիւն: Նախկին ժամանակի էությունական ու կրօնական զգացումներին խիստ անձնատուր լինելը և միմեանց հետ շփոթելը այնպէս անյայտացաւ, որ ոչ ոք այդ կորուստը չափսոսաց, մինչև իսկ չնկատեց: Առաջին տեղը բռնեց այլևս ոչ թէ՛ մի մեծ անձնաւորութեան շնորհիւ, որպիսին է իշխան Բիսմարկը, որը այս ուղղութեան ընթացքում առաջ էր անցել, այլ աւելի շուտ եղակիների սեփական կեանք ունենալու ուղղութեան շնորհիւ սօցիալական, կապող մեծ տարրերի՝ պետութեան և հասարակութեան առաջ դնալը: Սրանք ղէմ էին ղնում տնտեսական պայքարի աւերածութիւններին. նրանք կազմեցին մի օրէնսդրութիւն, նորերս զարգացած սօցիալ-բարոյական իդէալների համապատասխան: Սրանք իրենք իրենց գործունէութեան ընթացքում սահմանափակ զգացին այն աստիճան, որքան այդ գործունէութիւնը աններդաշնակութեան շրջանի ոլժի բաղաքագիտութեան նպատակին էր հետևում. սահմանափակողներն էին բարոյական և էկեղեցական աշխարհաքաղաքագիտութեան շարժումը:

Սրանք նորագոյն շարժումներն են. սրանց նկարագրութիւնը անելով հասել ենք ներկային:

Այժմ պէտք է երկրորդ խնդրին՝ անցման ժամանակին անցնել, որի լուծումը պէտք է այս ժամում տալ: Պէտք է սօցիալ—հոգեբանական անցումներէ մանրամասն նկարագրութիւնից, անցումներ, որոնք տեղի են ունեցել վերջին կուլտուրական շրջանից մինչև ներկան, ինչպէս նաև մի կուլտուրական ժամա-

Նակարչւանից միւսին անցնելու անցումներին նկարագրներին անցնել, որոնց մասին առաջին դասախօսութեան մէջ խօսք է եղել. այս բոլորից պէտք է անցման ժամանակի երեւոյթների ընդհանուր, տիպիկ պատկերը պարզել: Պէտք է պարզել այնպէս, որ եզակի անցքերի խայտարղէտ աշխարհից սրանց հոգեբանական կորիզը դուրս հանուի կեդևի տակից. այլ և այն հոգեբանական տարրերը, որոնք այս դէպքում երևան կգան, պէտք է նկարագրել նրանց լինելութիւնը ու ոչնչացումը այնպիսի կապակցութեամբ, ինչով որ նրանք ամեն մի եզակի դէպքի հիմք են կազմում:

Եթէ մեթոդի պահանջի այս ծրագրով դիտենք նաև սօցիալ-հոգեկան անցման ժամանակի երեւոյթների սկզբնաւորութիւնները, կտեսնենք ամեն մի եզակի դէպքում շնորհիւ նոր պատճառների բաղմամբեան՝ հոգեկան շարժումների, գրդիւնների, դէպքի, երեւոյթի, մի խառնիւնադանձ պատկեր: Այս բոլորը ամեն ժամանակ ազդում են մարդու հոգուն աւել, կամ պակաս չափով, արդեօք նա կցանկանայ այդ թէ ո՞չ այդ միւսնոյն է: Սրանց ազդեցութիւնը այնքան աւելի ուժեղ է, որքան սրանք առաջին յաղթութիւնից յետոյ օգտւում են նաև այն ամրապնդութեամբ, որ ստանում են ամեն մի հոգեկան յաղթութեան դէպքում շնորհիւ անցեալ կամ նախանցեալ հոգեկան ազդեցութիւնների հակադրութիւններին:

Զուտ հոգեբանական տեսակէտից նայած, ի՞նչ կերպ են ազդում այս պատճառները:

Սրանք ստեղծում են գիտակցութեան նոր դէպքեր, սրանց համապատասխան կազմւում են զգացումների ու մտաւոր պատկերացումների նոր բովանդակութիւններ, այլ և կազմւում է վերջիններիս միութիւնը. այնուհետև ես-ի նոր յարաբերութիւններ ու վերացումներ, վերջապէս երևակայութեան նոր բովանդակութիւններ, որոնք համապատասխանում են գիտակցութեան բովանդակութիւններին: Սրանց հետ միասին, այս երեւոյթների մէջ թթխմորի դեր կատարող զգացումները նմանապէս դորժի հրաւիրուեցան, որոնց թւում նաև ձգտումը և կամքը. սրանք էլ ուրեմն որոշ փոփոխութիւններ կրեցին: Թէ գիտակցութեան

բովանդակութեան, թէ սրան ուղեկից զգացումի երևոյթների ամբողջ փոփոխութիւնը գոյութիւն ունի մինչև այժմ սրանց ունեցած բովանդակութեան շերտաւորումների, գունաւորումների և ստուերաւորումների մէջ:

Արդեօք այս հետեւանքը, նոր գիտակցութեան և զգացմունքի բովանդակութեան այս գումարը լիրաւի՞ մի նոր պատմական կեանք է առաջ բերում: Իսկապէս այդ կեանքի հիմնաւոր, առաջին հետեւանքը կ'ալ այստեղ: Անհրաժեշտ է մինչև այժմ դիտած հետեւանքներից ու ազդանշաններից աւելի շուտ անցնել դէպքերին: Երբ այս տեղի ունենայ, կերևայ, որ հոգեբանական ժանօթ օրէնքների հիման վրայ այս դէպքերի գործօն մասեր կերևան՝ զգացումները, երևակայութիւնը, զուգորդութիւնը և հակումները:

Երևում է, որ նոյնիսկ հոգեկան գործողութիւններում, որոնք այստեղ քննութեան պիտի առնուեն, կամքի խնդիրը սկզբում մի փոքր լետ է մղւում. նա այլև ծգտումը շատ քիչ են ազդում և կատարւում են իրենց օրէնքների հիման վրայ: Այստեղից հէնց հասկանալի է դառնում, թէ ինչու կուտուրայի պատմութիւնը իւր ներքին խնդիրներում հոգեկան շատ պակաս խոնուած արտայայտութիւնների հետ գործ ունի, քան նոյնիսկ կամքից առաջացած ամենապարզ գործողութիւններն են, աւելի շուտ պարզ գործողութիւններ են զգացմունքի, երևակայութեան զուգորդութեան: Դեռ աւելին. վերջին թուած գործողութիւնները իսկապէս պատմական ամենատարրական և այդ պատճառով հոգեկան հեշտ ճանաչելի ու տարբերուող երևոյթներն են: Գուտուրաի պատմութիւնը պատմական գերակարգի հիմք կդառնայ այն ժամանակ, երբ նա ընդհանրապէս սրանց ելակէտ ընդունէ և միայն իբրև կողմնակի բան՝ նաև մասնաւոր հակումները ի նկատի ունենայ: Այլապէս ի՞նչ ծեօփ կարող է մի հիմք դարձող պատմական գիտակարգ զարգանալ, եթէ նա հոգեկան կեանքի ամենատարրական գործողութիւնները ի նկատի չունենայ: Բնական գիտութիւնների գաղտնիքները բոլոր երևոյթների համար մի ընդհանուր բալանիով, խնայողութեան քարով կամ բնափիլիսոփայական սխտեմով չի

պարզուել, այլ միայն այնպիսի ամենատարրական խնդիրները պարզաբանելով, ինչպիսի են թեք հարթութեան կամ ընկնելու օրէնքները:

Մինչ այսպիսով մի կուտուրական շրջանից միւսին անցնելու անցման ժամանակ այս տարրական անցքերի դրդիչներին անսովոր քանակութեամբ և միաժամանակ անսովոր ձևերով, նոր որակներով թափոււմ են հոգու վրայ, խանգարոււմ են միաժամանակ հոգու մինչև այժմ ունեցած հաւասարակշռութիւնը: Եթէ հնարաւոր է հոգեկան կեանքում պատմական տեսակէտից միշտ գործունեայ, նոր ծնող տպաւորութիւնների, զգացումների ձգտումների և միաժամանակ սրանց իշխող և սրանց ընթացքը ըստ երեւոյթին ղեկավարող մի միջոց, մի գերիշխող յոյժ գտնել, ապա պէտք է ասել, որ մինչև այդ հոգեկան գործողութեան անցքերը, սրանցից առաջ եկող գրգիռները և յուզումները մի օրոշ գերիշխող տարրով էին կանոնաւորուում: Այժմ երևաց, որ այս բանը այլևս գոյութիւն չունի: Բազմապիսի գրգիռների նոր աշխարհը ստեղծեց հոգեկան կեանքի ձևերի նոր դուռնաւորումներ, որոնք այլևս մինչև այդ եղող գերիշխող տարրին չէին ենթարկւում: Այսպիսով այս գերիշխող տարրը, այսպէս ասած անձնաւորութեան միջուկը, յետ մղուեց, առնուազն կորցրեց իւր իշխանութեան մի մասը. այս էր ահա անմիջական հետեանքը:

Ծաղորդ հետեանքը դարձեալ այստեղից այն եղաւ, որ հայեցողութեան շրջանում մտապատկերները միմեանցից խիստ չեն բաժանոււմ, ինչպէս մինչև այդ էր. սկսոււմ են եզակի գրգիռներից առաջացած հետեանքների մէկից միւսին փոխադրուելու անցման ձևերը: Ոչ պակաս դատողութեան շրջանում հիմքերը, պատկերացումները և հակապատկերացումները խառնոււմ են միմեանց այնպէս, որ չի կարելի այլևս իրարից անջատել. փոխանակ դատողութեան երևան է գալի միայն կարծիքը, ընդհանուր դատողութեան հիմքի մասին մի հայեացք ունենալը, որը դեռ ստորաբաժանումների չի ենթարկուել: Մինչ այդ գոյութիւն ունեցող ուժիդ հոգեկան միութեան խանգարումն է այդ եղած փորձառական զուգորդութիւնների միութեան ձգտման խախտումն, որի պատճառով դուռնու դարբասը օտար աղդէ-

ցութիւնների և ինքնախարէութիւնների առաջ բաց է լինում: Այս դրութեան երկար տեւելուց առաջ է գալի զգացումների ինքնաներշնչումն, որոնք նկատուում են յատկապէս իբրեւ նորագոյններ, այլ և որոշ դատողութիւններ են առաջ գալի, որոնց համաձայն անձնաւորութիւնը կամայական և ինքնիշխան ձեւով առաջ է մղւում. կամ թէ նման զգացումներ ու դատողութիւններ ներշնչւում են դրսից:

Մի տեսակ նման բան էլ տեղի է ունենում կամքի շրջանում: Այստեղ, յատկապէս կամքի նախադռնում, ձգտումների շրջանում, մարդու ներսում կան միշտ երկու իրար դէմ ելող տարրեր. ներգործական, անձնաւորութեան յատուկ ծրագրութիւնները ղեկավարող տարրը, ես-ի միացումը մի կողմից և իրերից բոլորող, սրանց մէջ իշխող կրաւորական անհրաժեշտութիւնը միւս կողմից: Եթէ գերակշռողը իրերից բոլորող դրդիչներն են, կամ թէ սրանք համեմատաբար աւելի ուժեղներն են, հետեւանքը այն է լինում, որ որոշ վերջնական վճիռ տալը փոխարինւում է աւելի շուտ մի տանջող, երերուն դրութեամբ, աւելի վատ դէպքում համաշխարհային թախծով կամ յոռետեսութեամբ. ընդհակառակը ես-ի ձգտումների արտայայտութիւնը միշտ իւր ետեւից ուրախ զգացումներ է բերում: Կարող է բանը այն աստիճանի հասնել, որ արտաքին իրերը, նրանք ի հարկէ, որոնք նոր ու յաղթող տպաւորութիւններ տալ կարող են, անձնաւորութեան ձգտման ու կամքի աղբիւրը այնպէս պղտորեն, որ անձնաւորութեան տեսակէտից նայած խնդրին, կամքի աւտոմատ դրութիւն առաջ կգայ և կծագեն այնպիսի ստիպողական ձգտումներ, որոնց մերժելը անկարելի կլինի և այնտեղ, ուր առաջ նմանողութեան ձգտման համատարած ներշնչումը ամբոխին շարժում էր, այժմ միայն անմիտ մօղաները և հոգեկան հիւանդութիւնները դէպի ընդհանուր լիմարաբանութիւն են մղում: Եթէ չի կարելի ասել, որ այս արտաքին ձևերը անցման ժամանակաշրջաններում միշտ ու ամեն տեղ էլ երևան են եկել, զոնէ պարզ պէտք է համարել այն, որ նրանք նախկին անցման ժամանակաշրջաններում շատ են եղել և վերջին անցումներում էլ չեն պակասել և որ ընդհանրապէս ձգտումների

մէջ նկատելի է լինում աններդաշնակութիւնը իրրե բնորոշ գիծ:

Միաժամանակ անձնաւորութեան եռանդի գործադրութիւնը ընդհանրապէս շատ հեշտութեամբ հիւանդագին կողմեր էլ է ստանում. քստինքեան թոյլ և անվստահ, նա միշտ էլ զրգուման դրութեան մէջ է գտնւում և այսպիսի դրութեան մէջ երևակայութեան ու օգտակարութեան զուգորդութիւններ է անում, որ ուրիշ ժամանակ չէր լինի, որովհետև սրանց հետ կապուած են նաև անհաճութիւններ: Սրանց շարքին են պատկանում բացառող ուղղութիւնը, ինքն իրեն տանջանքի ենթարկելը, տարօրինակ երևալը: Եթէ այս կապակցութեամբ խորք քննենք՝ կտեսնենք, որ խնդիրը այստեղ մեծ մասամբ եռանդի համար նպատակ որոնելուն է վերաբերում: Եթէ կայուն կուլտուրայում այս բանը միակերպ պահուած է և առողջ կերպով որոշուած, ապա վճռականութեան համար բարձր. աստիճանի ազատութիւն կայ և տարօրինակ նպատակները պակասում են: Իսկ ընդհակառակը, եթէ այս բացակայում է, այն ժամանակ ձգտումը ուղղւում է կամ զգայական անմտութիւնների կամ թեթևամիտ հաւատարմութիւնից զրգուած այնպիսի նպատակների, որոնք առողջ դէպքում շատ դժուար հասանելի կերեպին, եթէ ոչ անկարելի: Միաժամանակ ուղեկից զգացումների մէջ իշխում է մի տատանուող դրութիւն, որի մէջ երևան են դալի թեթևամտութեան և կրքերի ամենատարբեր, յաճախ նուրբ գունաւորուած խառնուրդներ: Նախկին պատմութիւնից հեշտութեամբ կարելի է եզրակացնել, որ այս բոլոր երևոյթները նոր կուլտուրայի անցման, այլ և նախկին անցման ժամանակների համար բնորոշ են: Այս դեռ բաւական չէ՝ նպատակ որոշելու այդպիսի յարաբերութիւններում այլ կողմից եկած հակառակ պատկերացումների ազդեցութեան տակ այնպէս կարող է անհատը ինքն իւր մէջ ամփոփուել, որ կշառնայ կամքից ու բովանդակութիւնից զուրկ մի ձգտում, հետևանքը կարող է լինել մի ընդհանուր վիատութիւն: Որ այս բանը մասնաւոր դէպքերում, նոր տնտեսական ճգնաժամի դէպքերում, այլ և նախկին ժամանակի սրանց նման երևոյթներում տեղի են ունեցել,

երբ կրաւորականի ճնշումը, դրօշից եկող հակազդեցութիւնները ամենաբարձր աստիճանի են հասել, աւելի քան յայտնի է:

Բացի այս, շատ բնորոշ է, որ այս ժամանակներում, երբ հոգին մի գերիշխող տարրից, այսպէս ասած իւր միջուկից, զրուկուել է ընդհանուր հոգեկան կեանքի զգացումը, ձգտումը եղած հոգեկան կեանքի դործօններում լրիւ արտայայտուելու, հէնց իրերին իրենց անբնական ծեով անձնատուր լինելու, կարելի է ասել անձնաւորութիւնը կրաւորապէս կորցնելու մէջ է արտայայտուում: Այս մի այնպիսի հայեցակէտ է, որ ամէն անգամ, երբ գեղարուեստում երևան է գալի բնականի ուղղութիւնը այսպիսի ժամանակներում հիմք է դառնում: Եթէ այս ձգտումը աւելի միակողմանի է հանդէս գալի, անբնական հետաքրքրութեան աւելի տարօրինակ ծներ են երևում. օր. դէպի զղուելին մղուելը, ցանկութիւն իսկական ես-ի մէջ խորասուզուել, իրրեւ մի առարկայական բանի, հակուսն ինքն իրեն տանջելու, ինքսխեղաթիւրման. եղակի դէպքերում նաեւ ինքնասպանութեան. առաջ է դալի նաեւ ոչ պակաս հաճոյք՝ ձգտելու դէպի անհաճոյն, անհամ հաճոյքը, կծու բաւականութիւնները, վշտաբեր վայելքը, ուրախանալ աններդաշնակ գոյներից և ծայրներից, անչափից լազարդ ստանալ, երաժշտութեան մէջ լսել ուժգինը, ճարտարապետութեան մէջ աղմկային տեսնել և այլն:

Այսպիսի աններդաշնակութիւնների սկզբնաւորութեան, այլ և նրանց վերջանալու ժամանակներում, այսպէս ասած խառն զգացումները մի յատուկ դեր են խաղում: Սրանք հաճելիի և անհաճոյի մէջ եղած անցման զգացումներ են, որովհետեւ լինում է մի հաճոյք, որ խառն է անհաճոյի հետ կամ լինում է քաղցր-դառի զգացում, կանաչ-դեղինի զգացում և այլն: Այսպիսի ժամանակներում զարգանում են զգայուն զգացումները, այսպէս օրինակ զգայականութիւն, թախիժ և ամենից առաջ ծաղրը, աւելի լետոյ ողբերգական զգացումը, որը օրինակ դրամատիկական գեղարուեստի մէջ 90-ական թուականներին մի կարճ ժամանակեայ, բայց բնորոշ զարգացում առաջ բերեց:

Եթէ գերմանական զարգացման ընդհանուր ընթացքում իշխող հոգեկան անցքերի զլխաւոր անցքերը մի անգամ էլ վեր

յուշենք, կստանանք հետեւալը. անձնաւորութիւնը ինքն իրեն յանձնուած է իրեն կրթող աւելի ուժեղ արտաքին աշխարհին այնուհետեւ նա ամեն մի արտաքին գրգիռ արտայայտուած է շատ ուժեղ, առանց ընտրութիւն անելու հակառակորդների մէջ, որոնք ուրիշ դէպքում գրգիռի աստիճանը սահմանափակուած էին: Նրա զգացմունքի կեանքը աւելի դիւրագրգիռ է դառնում, քան առաջ էր. նա թոյլ է տալի, որ իւր մէջ ծագեն այնպիսի մըտապատկերներ, որոնք չենթարկուելով մինչև այժմ եղող վերահսկողութեանը, շատ շտապողական և նոր բովանդակութիւն ունեցող վճիռների են հասցնում: Նա դրսից ստանում է զորդիւններ, որոնք հանդիպում են հակառակ պատճառների պակաս ազդեցութեան, արագ ու մինչ այդ չեղած անսովոր ձևի գործունէութեան են առաջնորդում: Այս երեւոյթների շնորհիւ նա ինքը մի այլ բնաւորութիւն է ստանում: Մի կողմից նրաներսր յցնող բովանդակութիւնը հարստանում և շերտաւորուած է, միւս կողմից նա կորցնում է այն համաչափութիւնը, որը իշխում էր մինչև այդ եղող պակաս թուով երեւոյթների մէջ: Նոր զորդիւններին անձնատուր լինելը, աւելի ճիշտն ասած նուիրուելը, պատճառ է դառնում գեղարուեստի մէջ բնական ուղղութեան առաջ դալու, որը արտաքին աշխարհի, այլ և հոգեկան կեանքի գաղտնիքները երբ մի երրորդ կողմից դիտող պարզաբանում է միաժամանակ: Օրինակ Զօլեայի պէս գրած գեղարուեստական երկերում իբրև coin de natur vu à travers un tempérament (համաժայն բնաւորութիւն տեսնել. բնութեան մի անկիւնը) բնաւորութիւն ունեցողը կարելոյն չափ մի կողմն է թողնում: Մտապատկերներին անձնատուր լինելը թուլացնում է ի մի ամփոփող դատողութիւնների կազմութիւնը և միաժամանակ այն զգացումն է առաջ գալի, թէ պէտք է մի աշխարհայեցողութիւն կազմել: Գործելը ենթակայ է լինում յանկարծական դրդիչների և այլասեռուում է սրանց ազդեցութեան տակ փոխարկուելով ծայրահեղ գրգռման կամ թուլացման:

Եթէ աւելի կարճ ասենք և մի խօսքով ամփոփենք, կլինի այսպէս. անձնաւորութիւնը արտաքին աշխարհից յատկապէս ապաւորուող է դառնում. արտաքին աշխարհը դառնում է նրա

համար մշտական պատնէշ. անձնաւորութիւնը ինքն իրեն հիպոստոցնող է դառնում, հեշտութեամբ ինքնաներշնչման խարէութիւնների ազդեցութեան տակ է ընկնում. հոգեկան կեանքի ընդարձակ անդիտակ հիմքի ազդեցութեանը աւելի է անձնատուր լինում, քան մինչև այժմ էր: Այստեղից առաջ են դալի հայեցողութեան, դատողութեան և դործելու նոր ձևեր: Այսպիսով հոգեկան կեանքի այն շրջանները, որոնք ղիտակցականի մէջ էին գտնւում, այժմ սրանից աւելի են բարձրանում. այստեղից բացւում է մի անցք դէպի նոր տեսակի զգացումները, երեակայութիւնը, ձգտումն ու դործունէութիւնը:

Առանց այլեայլութեան պարզ է, որ այսպիսի հոգեկան դրութիւնը ըստ ինքեան վտանգաւոր է և ժամանակակիցները շատ շուտ գգում են: Ի՞նչպէս կարելի և սրան յաղթել: Նոր, ուժեղ երեղյթների աշխարհը, նոր գրգիռների անբաւ քանակութիւնը գոյութիւն ունին. սրանց չի կարելի հեռացնել. աւելի շուտ հոգեկան կեանքի խնդիրն է լինելու սրանց յարմարութիւն:

Այս դէպքում, իրերի դրութեանը նայած, անհրաժեշտ է երկու բան. նախ պէտք է հոգին մեծ ընդարձակութիւն ձեռք բերէ. այսինքն հոգեկան յոժը այնպէս պէտք է զօրեղանայ, որ նոր բազմապիսի հոգեկան գործողութիւնները միաժամանակ կատարելու մշտական հնարաւորութիւն լինի: Բացի այս հոգին ոչ միայն այս նոր աշխարհին պէտք է միայն իւր ներսը ընդունէ, այլ և պէտք է կարողանայ, այդ մի որոշ կեդրոնից կառավարել: Այս դէպքում էլ այս բանը ապահով կատարելու համար հարկաւոր է հոգեկան երկու գործողութիւն: Հոգին պէտք է նոր գրգիռները և վրդովումները իրարից տարբերէ, բաժանէ և տարրալուծէ. այս բաժանի՛ր-ին սակայն պէտք է հետևէ և իշխի՛ր-ր: Այս անդամահատած ամբողջութիւնը հոգին պէտք է միացնէ, շաղկապէ, համադրէ, դուրս հանելով ամեն տեսակ հակասութիւն և միջուկը, գերակշռող յոժը անձնաւորութեան համար օղտակար դարձնէ:

Կարող է ըստինքեան պատահել, որ այս ճանապարհը իսկոյն չգտնուի. փորձառութեանը համապատասխան երեւցող և

առանց բացառութիւն ունեցող օրէնքի համաժայն այս դէպքում նախ երեւում է անցման ժամանակ. լատկապէս ներկայի կուլտուրային անցնելու ժամանակի դէպքում, որը շատ արագ կատարուեց, անցման ժամանակը այնուամենայնիւ մի մարդկային տարիքի չափ տւեց:

Այստեղ երեւում է, թէ ինչպէս հոգեկան անհրաժեշտ ընդարձակութիւնը կամ որ նոյնն է, նոր ուժեղ ընդարձակման յոժը դանդաղօրէն է ձեռք բերւում: Յիշողութիւնը չի կարողանում նոր երեւոյթները գիտակցօրէն կանոնաւորել: Ոչ պակաս նորի վերլուծութիւնը երկար ժամանակ զոհացուցիչ է լինում. վերջապէս խելամտութեան զգացումն էլ բաւարար դարգացած չի լինում. նոյն իսկ գործերը գործնականապէս կարգադրելու տեսակէտից բազմանում է այնպիսիների թիւը, որոնք չեն կարողանում իրենց տեղը գտնել: Աւելի ևս պակասած նոր տարրին գերիշխելը: Գիտութիւնը մնում է նկարագրական, նուիրւում է միայն իւր նիւթին. գեղարուեստը հպատակւում է անպողարք բնական ուղղութեանը. ինչպէս այս դէպքում իդէալիզմը, այնպէս և այն դէպքում եղակիից այն կողմը անցնող և սրանցից աւելի բարձր երեւոյթները ամփոփող յոժը և իմացութիւնը տեղ չեն գտնում:

Միաժամանակ առաջ են գալի զուգորդութեամբ պայմանաւորող շահեր, ալտրուիզմը և այն ամենը, ինչ որ սրա հետ կապուած է. ընկերական գիտակցութիւնը, անձնադոհութեան զգացում և բարոյական իդէալիզմը ետ են մղւում. եսական մղղումները դերակշռող են դառնում:

Եթէ դարգացման այս ուղղութիւնը առանց ընդհատուելու առաջ գնայ, պարզ է, որ հոգեկան քայքայում առաջ կրբերի: Ամեն տեսակ նպատակների պատկերացումները պարզելուց յետոյ մնում են մղումներից միայն անմիջապէս գիտակցականները, զգացումներից միայն այս մղումներին բաւականութիւն տուողները. զուգորդութիւններից նախկին յիշողութեան պաշարում տեղ գտնողները, մինչև որ բարքերի յետոյ եկող ապականացման շրջանում սրանք էլ կորչում են և հասնում են հոգեկան այնպիսի դրութեան, որը, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, ո-

րոշ մտքով համապատասխանում է աւելի ցածր կուլտուրական աստիճանի:

Այստեղ արդէն պէտք է հարց դնել, թէ մի՞թէ այս հիւսնդոտ ընթացքն է եղել այն, որի պատճառով անցեալի խիստ օժտուած ժողովուրդները խորատկուել են:

Նորագոյն կուլտուրայում և յատկապէս այն դէպքում, որը ամենից վերջը մեր ուշադրութեան առարկան եղաւ, տեսանք դրական զարգացման յաղթանակը, նոյնպէս եզակի, հոգեկան այն անցքերը պարզապէս չեն երևան գալի, որոնց մէջ այդ զարգացումը կատարուել է և կատարուած է:

Անձնաւորութիւնը, իւր միջուկը կազմող կեդրոնում մի առ ժամանակ յանկարծակի էր եկել, բայց յետոյ կամաց յետ է մղուած, թօթափում է. նորից բարձրանում և զարգանում է մի նոր գերիշխող ոյժ:

Հայեցողութեան հարուստ շրջանում է այսպէս լինում. այստեղ գեղարուեստի ու բանաստեղծութեան բնական ուղղութեանը հետևում է մի թարմ իդիալիզմ, որը իշխում է նոր, ուժեղ տպաւորութիւնների վրայ և կարողանում է վարպետօրէն մշակել. սակայն ոչ միշտ վերարտադրելու նպատակով, այլ օգտակար դարձնելու համար երևակայութեան գործունէութիւնը. արուեստաւորների ոգին գեղարուեստական երկի մէջ արդէն այսպիսով երևում է:

Այս կէտը, երբ յետագայում երևակայութեան գործունէութեան զարգացման խնդրով հետաքրքրուենք, աւելի ևս մանրամասն կ'հետազօտենք: Հին գեղարուեստական օրէնքների համաձայն բնական հոգին, որպէսզի մի իրի գեղեցկութիւնը կարողանայ արտայայտել, պէտք է երկու բան ունենար. նախ այս իրի ամբողջական տպաւորութիւնը և ապա սրա չափական բաժանումը: Ընդ սմին եզակի գեղարուեստական երկերին նայած չափական բաժանումը նախ անհատական մի բան էր. սա համապատասխանում էր եզակի անհատների հոգեկան գործունէութեան չափին, որը ամեն մի անձնաւորութեան համար տարբեր կարող է լինել. օրինակ մէկը կարող է բանաստեղծութեան, նկարչութեան, ձևակերպող գեղարուեստի մէջ աւելի տակտիլը

սիրելի, միւսը անապետը: Այնուհետեւ այս բաժանումը իւր մէջ ունի նաեւ սօցիալ-հոգեկան բան, որքան իհարկէ այդ մի որոշ ժամանակի ընդհանուր զգացման արտայայտութիւնն է. այս տեսակէտից նա ոճի հոգին է: Ամեն մի արուեստաւոր չափական տեսակէտից ոճի մէջ է երեւան դալի. մի ժամանակ երեւակայութեան արդիւնք դեղարուեստական երկում սօցիալ անհատական հոգեկան պատճառները այնպէս են միանում, որ պատմական զարգացման տեսակէտից նախ ծեռք բերուած պատճառը սօցիալ-հոգեկանն է լինում: Պարզ է, որ մեծ գեղարուեստագէտը, որը երեւոյթների աշխարհին տիրապետում է իդիլիստական տեսակէտից, իւր բնածին չափի համաձայն լրիւ կարող է երեւան դալ և ապրել միայն իւր ոճի մէջ: Այս ոճը հնարաւոր է դառնում նրանով, որ իրերին կարողանում է տիրապետել իւր գերիշխող ոյժի և սրա մէջ ապրող չափի և ոչ թէ բնական ուղղութեան տեսակէտից:

Ինչպէս երեւակայութեան գործունէութեան շրջանում, այնպէս և մտածողութեանը, բանականութիւնը համապատասխանող գործունէութեան շրջանում առաջ է դալի մի կեդրոնածիգ, միացնող շարժում: Կարծիքի և հայեացքի համապատասխան, ըստ ինքեան չկարգաւորած մտապատկերների գումարը, նախկին ժամանակի ամբողջական տպաւորութիւնները, այժմ մասերի են բաժանւում: Հիմքերը և հակառակ հիմքերը աւելի ևս տարբերւում են և կարիք է լինում ամբողջի բովանդակութեան համար մի խիստ որոշում գտնել: Նոր աշխարհը ենթարկւում է լրացած գաղափարների աշխարհին և սա էլ համադրական գործունէութեամբ գեղարուեստական երկի միջոցով պատկերւում է բարձրագոյն գաղափարով. այս բարձրութիւնից բացւում են բանական աշխարհայեցողութեան և գերզգայական մտածողութեան վճիռների համար նոր տեսարաններ:

Վերջապէս հանդէս են գալի շահերի խմբակցութիւններ, երերուն, երբեմն թեթեւամիտ, երբեմն կրքոտ գործունէութեան դրութիւնից, որոնց մինչև այժմ ենթարկւում են: Գործողի առաջ դրւում է այնպէս կամ այնպէսի կտրուկ հարցը և հեշտութեամբ էլ վճռւում է:

Այսպիսով ամբողջ հողին նորից ազատւում է և ամբողջական անձնաւորութիւնը իւր ուղղութեամբ հանդէս գալով իր գլխի տէրն է դառնում: Այժմ էլ փնտրում է այդ գոյութեան ամենաբարձր հաճոյքը և աշխատում է զգուշաւոր հաշուով, այդ գործօնների հնարաւոր և կարելի գործունէութիւնը առաջ բերելով մի ընդհանուր յոյժի ղեկավարութեամբ: Այստեղ, իբրև որոշ կեանք ունեցող հիմնական պայման, մնում է հոգեկան գործօնների մէջ ծեռք բերած միութիւնը, ուստի նախ երևում է իդիպլիզմի մի շրջան, այսինքն մարդկային հողու գերիշխանութիւնը իրերի վրայ: Այստեղ եղակին զգում է շատ մեծ չափով ներդրածական և երջանիկ և հպարտանում է իւր ստեղծագործութեան ուժով. ուժեղ է լինում և բացասող կողմը. նա յետադարձ շարժման ընդունակ է դէպի անհանելին, մարդկային ընութեան հակառակը և այլասեռածը:

Հոգեկան այս նոր կեանքի կատարեալ տիրանալուն հետ միասին գալիս է մի դրութիւն, որը ոչ մի կերպ արդէն տեղի ունեցած աններդաշնակ ժամանակին չի համապատասխանում: Այժմ վերջնականապէս, գրգիռների ու զուգորդութիւնների, զգացումների ու ձգտումների այս նոր աշխարհի տատանող խաղ-թուփիւնից լետոյ, բացւում է մի անցք դէպի նոր, փոփոխուած գոյութեան ամբողջական կենցաղի ժամանակաշրջանը:

Խնչ ծեռով է լինում այս: Այս հարցը, մեր այն մեկուսացած դրութիւնից, որը մեզ այս այս ժամում զբաղեցնում էր, դուրս է հանում և մղում է հետադատելու հետեւեալ ժամում աւելի ընդհանուր սօցիալ-հոգեկան դէպքերը:

Pessimist

